FILOZOFIA
Roč. 54, 1999, č. 3

METODOLOGICKÉ VÄZBY MEDZI FILOZOFIOU A PSYCHOLÓGIOU Z HĽADISKA ICH TERAPEUTICKEJ FUNKCIE

MIROSLAV POPPER, Kabinet výskumu sociálnej a biologickej komunikácie SAV, Bratislava

POPPER, M.: Methodological Links Between Philosophy and Psychology Seen from the Perspective of Their Therapeutic Functions
FILOZOFIA 54, 1999, No 3, p. 139

The contribution focuses on two productive relations between philosophy and psychology - the first one connected with methodology and the second one with the therapeutic function of philosophy. The relations are examined in the frame of four paradigms, two of them being classical: positivistic and post-positivistic, and the other two being alternative: critical and constructionistic.
The author focuses in particular on the philosophical tradition of Husserl's phenomenology and Heidegger's and Gadamer's hermeneutics, stressing the differences between them and the positivistic traditon.
In the second part the author argues, that each of these paradigms implicitly or explicitly embodies also a therapeutical standpoint having its application primarily in special methodologies.
The concluding part outlines, how in the process of therapy these paradigms mutually complement each other. Their effectivenes, however, depends on their followers' capability to find common objectives and priorities in solving particular social problems.

Úvod. Cieľom príspevku je poukázať na dva produktívne vzťahy medzi psychológiou a filozofiou - prvý sa týka metodológie a druhý jej terapeutickej funkcie. Tieto vzťahy rozoberáme v rámci štyroch paradigiem, dvoch klasických: pozitivistickej a postpozitivistickej, a dvoch alternatívnych: kritickej a konštrukcionistickej.

V prvej časti príspevku analyzujeme niektoré filozofické pramene skúmaných paradigiem (metodológií) a ich rozpracovanie v psychológii do podoby použiteľnej v praxi. Konkrétne sa zameriavame na filozofickú tradíciu Husserlovej fenomenológie a Heideggerovej a Gadamerovej hermeneutiky, pričom zároveň zdôrazňujeme, v čom sa líši od tradície pozitivizmu.

V druhej časti argumentujeme, že každá z týchto paradigiem má v sebe implicitne alebo explicitne zakotvené aj terapeutické stanovisko, ktoré sa uplatňuje predovšetkým v konkrétne používanej metodológii. Terapeutickú funkciu (a potenciál) metodológií vidíme v troch rovinách: 1. v prístupe nositeľa paradigmy (vedca, výskumníka) k svetu (sociálnemu, jedincom); 2. v interpretovaní výsledkov (konceptuálnych a empirických), dosahovaných jej prostredníctvom, a 3. v spôsobe sprostredkovania týchto výsledkov verejnosti.

V závere sa snažíme naznačiť, že v rámci terapie sa tieto paradigmy môžu vzájomne účinne dopĺňať priamo úmerne tomu, ako si ich zástancovia dokážu sformulovať spoločné ciele a priority pri riešení konkrétnych spoločenských problémov.

Vymedzenie problematiky. Od čias odčlenenia psychológie od filozofie neustáva hľadanie súvislostí (spojitostí a rozdielností) medzi týmito vednými disciplínami. K ich hlbšej vzájomnej spolupráci sa vyskytujú záporné stanoviská, dané na jednej strane obavou z psychologizovania vo filozofii, na strane druhej nedôverou k rôznym teoretickým, od života odtrhnutým konštruktom filozofie. Paralelne s tým však existujú aj tendencie snažiace sa nájsť spoločné styčné body a prieniky či obojstrannú inšpiráciu. Ak donedávna prebiehali spomenuté polemiky o vzťahu filozofie a psychológie prevažne na čisto teoretickej úrovni, v ostatných rokoch sa najmä pod vplyvom paradigiem, ktoré sú alternatívou pozitivizmu a postpozitivizmu, presúvajú aj do oblasti praktickoterapeutickej. (Spomeňme aspoň najnovšie či skôr staro-nové metódy sokratovského dialógu používané vo filozofickom poradenstve.)

Ak začneme uvažovať o jednotlivých vedeckých paradigmách nielen v rovine teoretickej, ale aj praktickej, môžeme každú z nich charakterizovať štvoruholníkom vzájomne spätých súvislostí či väzieb, ktorého vrcholy tvoria: ontológia, epistemológia, metodológia a terapia. Hoci ide o "filozofický" konštrukt, presahuje, ako sa to pokúsime ukázať, svojimi dôsledkami klasické zameranie oboch skúmaných disciplín v ich úsilí vedecky poznávať svet, a to práve funkciou terapeutickou. Zameriame sa teda nielen na bipolárne dimenzie toho, čo sa skúma (reálny verzus skonštruovaný svet), na základe akého prístupu k svetu sa to skúma (nezaujatý pozorovateľ verzus zaangažovaný konštruktér) a akým spôsobom (nástrojmi) sa to skúma (laboratórna verzus každodenná, ekologická validita), ale predovšetkým na to, čo sa tým zlepšuje, napráva, lieči. Pôjde teda o samotné praktické ciele alebo intencie rôznych druhov skúmaní.

Najmä posledná, terapeutická funkcia sa však v teoretickej oblasti spoločenských vied explicitne formuluje skôr ojedinele, hoci s predchádzajúcimi úzko súvisí. A pritom práve ona si zasluhuje osobitnú pozornosť. Ešte donedávna bol totiž vzťah medzi vedou a (terapeutickou) praxou jednosmerný a statusovo (mocensky) nerovnoprávny. Prejavovalo sa to tak, že veda zásobovala niektorými svojimi produktami prax, pričom očakávala, že tá sa bude nimi riadiť, dokonca aj vtedy, keď to nebude zodpovedať skúsenostiam ľudí z praxe. Nedôvera vedy voči pravdivosti a spoľahlivosti autentických praktických skúseností ľudí z praxe sa odvíjala od toho, že tieto skúsenosti neboli testované prísnymi metódami modernistickej epistemológie [1]. V súčasnosti sa však vzťah veda - prax začína postupne chápať ako rovnocenne komplementárny. Znamená to, že predovšetkým v oblasti skúmania človeka a spoločnosti veda nestojí kdesi mimo, ale naopak priamo v ohnisku spoločenského diania. Práve zaujatie tohto miesta sa stalo základom vzniku nových paradigiem ako alternatív klasickej pozitivistickej a postpozitivistickej paradigmy, konkrétne paradigmy vychádzajúcej z kritickej teórie a paradigmy konštrukcionizmu. Inšpirovaní takouto typologizáciou súčasných paradigiem, ako aj sumarizáciou ich základných charakteristík v práci Guba a Lincolna [2], ponúkneme na ne trochu odlišný pohľad. Našou prvoradou snahou bude vymedziť a analyzovať ich terapeutickú funkciu.

Čo vlastne rozumieme pod terapeutickou funkciou? Nemáme tu na mysli liečbu len v úzkom slova zmysle, ale skôr snahu celospoločensky zlepšovať podmienky života tak, aby sa ľuďom ľahšie žilo. To možno dosiahnuť nielen liečením nezdravej spoločnosti či chorých jedincov, ale aj poradensko-preventívnou "liečbou" významov pripisovaných sebe a druhým, "liečbou" nekonzistentností pri nazeraní na svet, "liečbou" rôznorodých

interindividuálnych problémov a pod. Predpokladáme, že terapia v takomto širokom vymedzení je zmyslom skúmania sveta, a nezávisle od toho, či je tento cieľ explicitne vyjadrený alebo nie, spôsoby jeho dosahovania určujú aj ontologický a epistemologický prístup k svetu.

Práve v chápaní takto ponímanej terapie a v prístupe k nej sa jednotlivé paradigmy diametrálne rozchádzajú. Bez ohľadu na to, ako intenzívne a či vôbec zastáncovia tohoktorého smeru svoju terapeutickú snahu artikulujú, pokúsime sa ju vydedukovať z ich prístupu k vnímaniu a interpretácii sveta.

1. K filozofickým prameňom skúmaných paradigiem. Skôr, ako pristúpime k skúmaniu terapeutickej funkcie jednotlivých paradigiem, žiada sa analyzovať ich na rovine teoretických východísk. Ide o odpoveď na otázku, ako zdôvodňujú svoju vedeckú existenciu a z akých prameňov vychádzajú. Touto analýzou chceme zároveň poukázať na reálnu existenciu produktívnych vzťahov medzi filozofiou a psychológiou aj v teoreticko-metodologickej rovine. Keďže tradícia pozitivizmu a postpozitivizmu je vo vede (najmä vďaka prírodným vedám) dominantná a najdiskutovanejšia, budeme venovať pozornosť skôr alternatívnym paradigmám, pričom ich však vymedzíme aj na základe porovnania s paradigmami klasickými. Zameriame sa pritom na tradíciu fenomenológie a hermeneutiky, keďže tieto smery (ale nielen tie) najviac ovplyvnili súčasné alternatívne spôsoby uchopovania sveta; fenomenológia svojimi predpokladmi o aktívnej a subjektívnej povahe poznávania (a skúmania) sveta (najmä sociálneho) a hermeneutika interpretačnými spôsobmi (metódami), ktoré sú na to vhodné.

1.1 Fenomenológia. Začnime fenomenológiou. Husserlova [3] fenomenologická filozofia ilustruje jeden z paradoxov vedy, keď sa určité časti argumentácie mysliteľa (filozofa), ktorými sleduje nejaký konkrétny zámer, neskôr využijú na obhajobu protichodných stanovísk. V jeho prípade ide o rozvíjanie Descartovej filozofie "obrátenej k subjektu", resp. Descartovho "obratu k filozofujúcemu egu", ego cogito, za účelom nastolenia pravej a univerzálnej vedy. Kým však Descartove úvahy sa stali úrodnou pôdou pre pozitivizmus, Husserl, hoci tiež sledoval univerzálne ciele vedy, inšpiroval skôr tých, čo pozitivizmus odmietli a stali sa zástancami partikularizmu, zosobneného najmä v paradigme konštrukcionizmu. Ako k tomu prišlo? V prvom rade tým, že Husserl ako zástanca Brentanovej intencionality (vždy máme vedomie "o" niečom) poukázal na skutočnosť, že naše vnímanie sveta je nielen aktívne (napr. v závislosti od pohybov očí a polohy tela voči vnímanému predmetu), ale neustále so sebou nesie aj horizont našej vlastnej minulosti. Jeho typickým príkladom na podopretie týchto téz je vnímanie kocky. Uvádza, že aj keď nevidíme všetky jej strany, predsa ju chápeme ako kocku (za predpokladu, že sme sa už niekedy predtým s kockou oboznámili). Navyše môžeme vnímať jej farby, materiál, z ktorého je vyrobená, a pre naše vnímanie stále zostávajú otvorené jej ďalšie vlastnosti a zvláštnosti. Vedomie "o" niečom, povedzme o tom istom predmete, má teda podľa jeho slov vďaka intencionalite schopnosť nadobúdať nové spôsoby vedomia o tomto predmete tak, že to, čo bolo neviditeľné, sa v istom okamihu stane viditeľným. Pre Husserla to v konečnom a absolútnom dôsledku znamenalo, že každý môže potenciálne uchopiť celý svet vo všetkých jeho horizontoch, ktoré sú dané ako pevné potenciály odhalenia. Táto jeho argumentácia však reálnejšie vyznieva

v prospech tézy, že každý jedinec chápe okolitý ho svet (vrátane sociálneho) v jeho partikularitách, daných predchádzajúcimi a súčasnými stavmi vedomia (a mysle) tohto jedinca, konštituujúcimi sa na základe jeho aktívneho prístupu k svojmu okoliu.

Ďalšie Husserlovo presvedčenie podporujúce alternatívne paradigmy sa tiež vzťahovalo na subjektivitu. Tým, že transcendentálnej subjektivite pripísal univerzálnu podstatu, povýšil ju vlastne na objektivitu. Konkrétne to vyjadril takto: "Chcieť chápať univerzum pravého bytia ako niečo, čo je mimo univerza možného vedomia, možného poznania, možnej evidencie, a ponímať vzájomný vzťah oboch ako čisto vonkajšie spojenie na základe strnulého zákona, je nezmysel." ([3], 82).

Opätovne, hoci jeho cieľom bolo prostredníctvom transcendentálnej inter/subjektivity univerzálne uchopiť svet (vrátane kultúrneho), prístupný každému, predpoklady, z ktorých vychádzal, sa stali živnou pôdou pre nárokovanie a obhajovanie rovnoprávneho statusu partikulárnych svetov.

Medzi ďalšie Husserlove tvrdenia [4], ktoré, znovu v protiklade k tomu, čo pôvodne zamýšľal, inšpirovali súčasné alternatívne paradigmy, možno zaradiť aj jeho predstavy o vede, najmä však o psychológii. Podľa transcendentalizmu je zmysel vopred daného bytia sveta subjektívnym výtvorom skúsenostného predvedeckého života. Preto Husserl navrhuje zamerať sa na skúmanie univerza subjektívna. V tomto smere však neočakáva pomoc od psychológie. Naopak, vyčíta jej, že si nechala vnútiť metódu prírodovedy, a preto sú dejiny psychológie len dejinami kríz. Jeho chápanie psychológie a vedy je takéto:

"Psychológia ako každá objektívna veda je viazaná na okruh toho, čo je predvedecky dané, teda na to, čo sa v každodennej reči dá pomenovať, opísať, o čom sa dá vypovedať. V našom prípade je psychológia viazaná na psychično vyjadriteľné jazykom nášho jazykového spoločenstva (najširšie poňaté: európskeho spoločenstva). Lebo prirodzený svet nášho života - 'svet pre nás všetkých' - je totožný so svetom, o ktorom možno všeobecne hovoriť... Svet je preto vždy už empiricky všeobecne (intersubjektívne) a zároveň jazykovo vyložiteľným svetom." ([4], 233).

Namiesto plánovanej ideálnej, univerzálnej subjektivity sa však jeho argumenty udomácnili medzi zástancami partikulárnej subjektivity (ktorá si rovnako nárokovala na vedeckosť).

Dnes je najviac ovplyvnená fenomenologickou tradíciou, ako to už z jej názvu vyplýva, fenomenologická psychológia. Pri jej charakterizovaní budeme vychádzať z príspevku Amedea Giorgiho [5].

V súlade s Husserlom sa vo fenomenologickej psychológii zdôrazňuje, že " ... poznatky sú vždy korelované s vedomím (t.j. niekto si ich musí uvedomovať) a že poznatky sú vždy z alebo o nejakej veci alebo udalosti" ([5], 26), t.j. sú intencionálne. Svet teda musíme skúmať prostredníctvom fenoménov, teda prostredníctvom toho, ako vec, situáciu, udalosť subjektívne vnímame. (Napríklad pri skúmaní rizika musíme odhaliť nielen to, či ho ten-ktorý jedinec či subkultúra vníma, ale aj to, ako sa jeho jednotlivé chápania odlišujú). Inými slovami, (kultúrne) javy a udalosti musíme (z hľadiska účinnej terapie) analyzovať ako subjektívne vnímané, a nie ako objektívne platné či existujúce.

Aj ďalšie predpoklady fenomenologickej psychológie sú ozvenou uvedených Husserlových téz. Napríklad podľa jedného z jej (pre pozitivizmus ťažko prijateľných) tvrdení aj predstavy, spomienky a fantázie môžu mať charakter objektivity. Argumentačná línia v prospech objektivity fenomenologických poznatkov vychádza z názorov, že "'fenomén' nereprezentuje neprístupný vnútorný svet, ale skôr externý svet, vnímaný konkrétnym spôsobom" ([9], 38). Keďže "vďaka intencionalite je vedomie v podstate otvorené svetu, "fenomenálny zážitok (skúsenosť)" prekračuje vzťah medzi subjektivitou a svetom. Je štruktúrovaný, organizovaný a dostupný psychológom (resp. komukoľvek) prostredníctvom vyjadrovania ([9], 38). V zhode s Husserlom teda fenomenologická psychológia tvrdí, že ak sú subjektívne fenomenálne údaje alebo významy komunikovateľné, môžu vstúpiť do intersubjektívnej oblasti vrátane oblasti vedy.

Konkrétna metóda uchopovania týchto fenoménov sa vo fenomenologickej psychológii zakladá na kvalitatívnom výskume, v ktorom sa opisujú zážitky (a skúsenosti) každodenného života ľudí. Tieto opisy, či už napísané ich nositeľmi, alebo získané prostredníctvom interview a následne prepísané, predstavujú hrubé dáta. Tie sa analyzujú so snahou identifikovať ich implicitné aj explicitné psychologické významy a usporiadať ich tak, aby sa dali odkryť podkladové psychologické štruktúry. Fenomenologická psychológia tvrdí, že "tieto štruktúry sú výsledkom procesov, ktoré sú systematické, kritické, všeobecné a metodické, a že sú prístupné intersubjektívnej verifikácii komunitou psychológov" ([5], 40). Tým spĺňajú všetky nevyhnutné kritériá potrebné na to, aby sa im mohol priznať status vedeckých poznatkov.

Hoci sa takáto metodológia líši od pôvodnej metódy navrhnutej Husserlom, fenomenologická psychológia sa ňou snaží dokázať, že "intersubjektívny status psychologických významov možno určiť napriek tomu, že takéto významy majú svoj základ skôr vo *fenoménoch* než v kvantitatívnych, realistických alebo čisto objektívnych aspektoch situácie" ([5], 42).

1.2 Hermeneutika. Heidegger podobne ako Husserl zdôrazňoval potrebu skúmania každodenného sveta, v ktorom žijeme, čo dobre vidno aj z jeho prístupu k hermeneutike. Heidegger [6] stotožňuje interpretáciu s porozumením, pričom vyzdvihuje praktickú stránku tohto procesu, t.j. jeho konkrétnu účelovosť. Ako hovorí, "... interpretácia je existenčne zakotvená v porozumení; porozumenie nevzniká vďaka interpretácii. Interpretácia nie je ani získavaním informácii o tom, čo je porozumené; je to skôr vyčerpanie možností, ktoré navrhuje porozumenie." ([6], 221). Explicitné porozumenie má podľa neho štruktúru "niečo ako niečo", t.j. je v ňom obsiahnutá interpretácia účelu niečoho.

Zároveň Heidegger upozorňuje na to, že "kedykoľvek niečo interpretujeme ako niečo, interpretácia sa bude zakladať najmä na tom, čo už predtým máme, vidíme vopred a čo predtým uchopíme (anticipujeme). Interpretácia nikdy nie je bez vopred vytvoreného predpokladu pochopením niečoho, čo je nám prezentované." ([6], 223). To znamená, že interpretácia sa uskutočňuje na základe našich "štruktúr daných vopred" (očakávaní). Nemôže byť teda odrazom objektívnej reality, lebo je ovplyvnená naším (kultúrno-historickým) predporozumením sveta.

Gadamer [7], inšpirovaný Heideggerom, sa zaoberá problémom hermeneutiky, ktorý vzniká pri snahe porozumieť cudziemu textu. Rozoberá klasické hermeneutické pravidlo kruhového vzťahu medzi celkom a jeho časťami: "Význam predporozumený celkom, sa chápe z jeho častí, ale len vo svetle celku získavajú časti svoje objasňujúce funkcie." ([7], 40). Gadamer na rozdiel od klasickej (romantickej) hermeneutiky, ktorá sa snaží uchopiť cudzí (historický) text v jeho autentickosti a pôvodnom zmysle alebo ho porozumieť len z neho samého, považuje porozumenie za podieľanie sa na spoločnom zámere. Hovorí, že "práve to, čo máme spoločné s tradíciou, ku ktorej sa vzťahujeme, určuje naše predporozumenie a vedie naše porozumenie" ([7], 42). Skúmanie textu z hľadiska "objektivistickej 'neutrality'" považuje preto nielen za nemožné, ale aj za nežiaduce. Na predsudkoch ako istom stelesnení tradície vyzdvihuje Gadamer nielen ich zaslepujúcu, ale aj osvetľujúcu funkciu. Ich pozitívnu funkciu vidí v tom, že nám umožňujú získavať nové postoje a presvedčenia, ktoré sa nemôžu plnohodnotne rozvinúť, pokiaľ nevedia, proti čomu a ako sa majú postaviť. Hovorí, že "v skutočnosti otvoriť sa 'výrokom druhého', nejakého textu atď. vždy už zahrnuje to, že sú situované v sústave mojich názorov alebo že sa ja sám staviam a situujem voči nim" ([7], 45). Preto považuje objektivizmus za ilúziu.

Aj pod vplyvom Heideggera a Gadamera sa hermeneutická metodológia rozpracovala v súčasných psychologických smeroch vychádzajúcich z paradigiem kritickej teórie a konštrukcionizmu. Psychológia (podobne ako iné vedy o človeku) tak má dnes k dispozícii dva základné metodologické modely: model prírodných vied a model hermeneutiky [8]. Hermeneutika ako model sociálnych vied znamená podľa Langenhoveho [8] príspevku, z ktorého pri jej opise vychádzame, to, že považujeme osoby a society za texty, ktorých význam musíme odhaliť. V dôsledku toho hermeneutika (podobne ako fenomenológia) ostro vystupuje proti pozitivizmu. Z epistemologického hľadiska mu vytýka napríklad redukciu kauzality z produktívneho vzťahu medzi aktívnymi aktérmi a pasívnymi príjemcami ich činov na čistú koreláciu istých druhov udalostí. Kritizuje ho aj za to, že neberie do úvahy zmysluplnosť ľudského správania, ktoré zahŕňa aktívnych aktérov s intenciami a očakávaniami schopných komunikovať s inými, rovnako aktívnymi aktérmi. V tom vidí Langenhove jeden z hlavných rozdielov medzi skúmaním fyzikálnych entít a ľudských bytostí. Vyzdvihuje tu skutočnosť, že správanie ľudí má význam pre nich samotných a je prevažne intencionálne. Dokumentuje to na takomto príklade: Keď vybuchne sopka, nemá to nič spoločné s intenciou sopky vybuchnúť, ale s reťazcom fyzikálnych príčin. V psychologických experimentoch sa ľudia často považujú za sopky - psychológovia hľadajú príčiny ich správania a takmer neberú do úvahy, že ľudia majú dôvody a významy pre svoje činy (pozri [8], 23).

Iný argument proti pozitivistickej paradigme, zdôrazňovaný v hermeneutickom modeli, spočíva v presvedčení, že "... sociálny a psychologický svet sa dá zažiť priamo iba prostredníctvom rozprávania. 'Sociálne' a 'psychologické' sa nedá vidieť ako také. Možno o nich iba rozprávať a v tomto rozprávaní sa sociálne konštituuje" ([8], 21). Autor toto tvrdenie opäť ilustruje príkladom. Môžeme povedzme vidieť materiálnu substanciu univerzity, ale nemôžme "vidieť" univerzitu ako fungujúcu sociálnu entitu, ak nie sme zapojení do nejakého druhu konverzácie o nej.

2. Terapeutická funkcia psychologických paradigiem na pozadí filozofie. Po vymedzení skúmaných paradigiem na ich teoreticko-metodologickej rovine sa teraz zameriame na ich terapeutickú funkciu. Poukážeme na to, ako sa táto funkcia prejavuje práve prostredníctvom metodológie uplatňovanej tou-ktorou paradigmou v praxi. Toto metodologicko- terapeutické hľadisko rozoberieme v troch spomenutých rovinách: v prístupe nositeľa paradigmy k svetu, v interpretovaní výsledkov dosahovaných v rámci zvoleného prístupu a v ich sprostredkovaní širšej laickej verejnosti.

2.1 Prístup nositeľov paradigiem k svetu a jeho terapeutické konzekvencie. Nositelia pozitivistickej a postpozitivistickej paradigmy implicitne predpokladajú, že terapia spoločnosti je možná jednak neustálym hromadením nových poznatkov a racionálnym porozumením ich kauzálnych súvislostí, jednak zavádzaním neustále dokonalejších technológií do života. Odlišujú sa v tom, že kým pozitivizmus je presvedčený, že objektívnu realitu poznáva stále lepšie (ontologický predpoklad) stále dokonalejšie prepracovanými objektívnymi metódami nezávislými od skúmaných indivíduí (epistemologický predpoklad), postpozitivizmus je k svojim objavom kritickejší. Hovorí skôr o väčšej či menšej pravdepodobnosti, že javy vo svete objektívne fungujú tak a tak (ontologické presvedčenie), na základe zamietania názorov (hypotéz), ktoré pri kritickom objektívnom skúmaní metódami nezávislými od skúmaných indivíduí neobstoja (epistemologické presvedčenie). Dalo by sa povedať, že obe tieto paradigmy sú presvedčené (minimálne implicitne), že terapia človeka, ale hlavne spoločnosti je tým účinnejšia, čím racionálnejšie, objektívnejšie a v konečnom dôsledku aj nezaujatejšie uchopíme okolitý svet vrátane ľudí, ktorých skúmame z neutrálneho, neosobného hľadiska.

Paradigma vychádzajúca z kritickej teórie sa od spomenutých dvoch paradigiem diametrálne líši práve v terapeutickom význame svojich skúmaní. Jej primárnym cieľom je svet meniť. Teda oproti "číremu" pochopeniu jeho objektívnych zákonitostí vystupuje do popredia akcia, čin. Tým ontologicky vyvracia presvedčenie o raz a navždy daných objektívnych sociálnych zákonitostiach sveta, a hoci je presvedčená o uchopiteľnosti jeho podstaty, realitu sveta chápe z hľadiska konkrétneho historického kontextu. Hovorí teda, že daná realita sveta nie je nemenná, ale naopak závislá od socio-ekonomických faktorov (vrátane mocenských, sociálneho postavenia mužov a žien, vzťahu rôznych subkultúr a pod.), ktoré sa dajú (a ktoré musíme!) meniť v záujme ozdravenia spoločnosti. Výsledným cieľom jej terapeutického pôsobenia je teda celospoločenská zmena existujúcej reality na realitu, v ktorej budú jedinci žiť dôstojnejšie a spravodlivejšie. Snaží sa to dosahovať podporovaním hodnôt spravodlivosti, vzájomnosti a autonómnosti [9]. Keďže z jej hľadiska je dôležité, aké hodnoty pripisujeme jednotlivým javom a udalostiam, potom už nemožno prostredníctvom tejto paradigmy (a nie je to ani žiaduce) skúmať ľudí z neutrálneho, nezaujatého pohľadu, ale v (intersubjektívnej) interakcii (epistemologické východisko). Pri takomto prístupe nejde, ako hovoria Kidder a Fine [10], o manipulovanie "subjektov," ale o vypočutie hlasov zúčastnených, ktorí majú záujem o poznanie a spravodlivosť. Amplifikovaním explicitných a implicitných hlasov zúčastnených o dobrom živote a dobrej spoločnosti podporujú nositelia tejto paradigmy hodnoty sebaurčovania a ľudskej rozmanitosti (pozri [10], 34].

A napokon konštrukcionistická paradigma má v sebe zakotvenú terapiu vo forme zmeny (rekonštruovania) významu, ktorý pripisujeme javom okolitého sveta vrátane seba. Z tohto hľadiska je najradikálnejšia v nazeraní na povahu sveta, keďže celé naše doterajšie poznanie (na mysli máme predovšetkým poznanie vied o človeku) relativizuje (ontologický predpoklad). Jej prvoradým cieľom je pochopiť svet v žitej realite a v situačno-špecifických významoch, ktoré mu pripisujú konkrétni jedinci na základe ich reálnych zážitkov a skúsenosti [11]. V zhode s tým aj hľadá a konštruuje (metódami fenomenológie) alebo interpretuje (metódami hermeneutiky) nové významy v interakcii so skúmanými jedincami (epistemologické východisko). Terapia sa dosahuje hľadaním a navyše spoločným vytváraním významov (medzi skúmajúcimi a skúmanými), ktoré majú najmä preventívnu funkciu.

2.2 Interpretácia výsledkov výskumu ako forma terapie. Po stručnom načrtnutí vzťahov medzi terapiou, ontológiou a epistemológiou v rámci uvažovaných paradigiem sa pokúsime metodologicky "odskúšať" jednotlivé koncepty kritériami praxe. Keďže naším cieľom je poukázať na terapeutickú funkciu rôznych paradigiem, musíme si hypoteticky predstaviť potrebu riešenia nejakého celospoločenského problému (napríklad riziko AIDS, drogových závislostí, ekologickej katastrofy, týrania detí). Vychádzajme teda z toho, že máme pred sebou nejakú konkrétnu terapeutickú úlohu. Pokúsime sa opísať hlavné výskumno-terapeutické a preventívne postupy, ktoré musíme v takejto situácii uplatniť.

Prvým krokom pri stretnutí s novým problémom je zmapovanie reálnej situácie, teda získanie relevantných údajov z relevantnej problémovej oblasti. Zdá sa, že na začiatku nevyhnutne musíme vychádzať akoby z pozitivistickej a postpozitivistickej ontológie, aby sme získali čo najvernejší a najširší opis reálnej situácie, pričom veľmi rýchlo zistíme, že danú realitu možno uchopiť len čiastočne, nie celkom presne a že ju možno opísať skôr v pojmoch pravdepodobnosti (možnosti, očakávateľnosti), takže z týchto dvoch ontológií sa postpozitivistická ukazuje ako adekvátnejšia. Keďže ide o novú problematiku, aj epistemológia vychádza spočiatku skôr z tradície pozitivizmu (probanti sa skúmajú skôr z neutrálneho hľadiska pozorovateľa, keďže ten predbežne nemá vytvorené dostatočne konkrétne stanoviská). Ako optimálnejšia sa pritom javí opäť postpozitivistická paradigma, ktorá je kritická k svojim hypotézam/zisteniam a výsledky považuje len za pravdepodobnostne (nekategoricky) platné.

Cieľu získania prvého (čo najširšieho východiskového) obrazu o novej špecifickej situácii slúži najlepšie aj klasická kvantitatívna metodológia vychádzajúca z tradície pozitivizmu. Tá sa v takýchto prípadoch uplatňuje predovšetkým prostredníctvom dotazníkov. Jej hlavnou výhodou je možnosť pracovať s veľkou (reprezentatívnou) vzorkou obyvateľstva a to aj opakovane, čím sa dá napríklad získať spätná väzba, napríklad pri nevyhnutnom okamžitom celospoločenskom terapeuticko-preventívnom zásahu. Takúto metodológiu možno vymedziť takto: a) vyčlenenie skúmaného javu zo širšieho kultúrneho kontextu a jeho redukcia na základné elementy so snahou získať o nich číselné údaje, b) výpočet frekvencií, c) hlbšia štatistická analýza a výpočet korelácií medzi premennými, d) hľadanie kauzálnych vzťahov, e) predikcia, f) výsledky považované za objektívne a univerzálne.[1]

Okrem získania základných socio-demografických údajov respondentov, ktoré sa pri štatistickej analýze použijú, sa teda skúmaná problematika zredukuje na jej *niektoré* základné elementy (výber závisí od explicitných alebo implicitných hypotéz) v tvare premenných, týkajúce sa napríklad vedomostí o nej, postojov k nej a reálneho správania sa vzhľadom na ňu. Po získaní týchto údajov potom možno postupovať podľa krokov b) - e).

Pri takejto metodologickej forme výskumu respondenti nie sú však spravidla veľmi zaangažovaní do problému. Preto tu terapeutickým efektom môže byť nanajvýš to, že sa zamyslia nad danou situáciou. V tom lepšom prípade začnú o niektorých jej aspektoch následne komunikovať s inými.

Týmto metodologickým postupom sa dá získať hrubý obraz o konkrétnom probléme, vyjadriteľný vo forme frekvencií a/alebo korelácií. Zväčša sa pritom napríklad ukáže, že úroveň vedomostí o istom jave nemá signifikantný vplyv na reálne rizikové správanie. Akonáhle sa však interpetácia získaných výsledkov (zo sociálneho sveta) dostáva na úroveň kauzality, okamžite so sebou prináša neprekonateľné problémy. Napríklad ak nejaká situácia B implikuje situáciu C a zároveň aj situáciu D, znamená to, že výskyt B je spúšťačom C a D? Alebo máme predpokladať, že existujú hlbšie príčiny vzniku určitej situácie B a následne C aj D, o ktorých vďaka nevyhnutnej redukcii (akejkoľvek) skúmanej problematiky, príp. absencii potrebných vedomostí nič nevieme? Môžeme uskutočniť ďalší podobný výskum a odhaliť naozaj existenciu situácie A (implikujúcu B). Ale je ona tou pravou príčinou výskytu všetkých ostatných situácií? Opäť sa to nedá tvrdiť s istotou.

Môžeme však začať rozmýšľať aj inak: ak sa v doterajšom živote jedinca vyskytla určitá spleť udalostí, ktorým prisúdil určitý význam na základe prostredia (a jazyka), v ktorom sa pohyboval, mohlo alebo môže to v určitom kontexte vplývať na jeho správanie v niektorej z uvedených situácií. V čom je tu rozdiel oproti predchádzajúcemu prístupu? Jednak v tom, že v tej istej situácii sa môžu rôzni jedinci odlišne správať v závislosti od významu, ktorý jej prisudzujú. Zároveň aj v tom, že ak chceme pri riešení výskumného problému postupovať cielenejšie, situáciu nám uľahčí priame pýtanie sa respondentov na to, čo oni sami považujú za rozhodujúce.

Tento spôsob úvah nás privádza od predchádzajúcich k ďalším dvom paradigmám, k paradigme vychádzajúcej z kritickej teórie a ku konštrukcionistickej paradigme. Má to dva dôvody: jednak nedostatok interpretačných dôkazov klasických paradigiem, jednak nedostatok ich štatistického redukcionistického opisu ako takého. Istý, aj keď nedokonalý, no z hľadiska terapie predsa len užitočný obraz sme na základe klasickej paradigmy získali. Ten sa môže stať prvopočiatočným (aj keď niekedy zavádzajúcim) vodidlom pre alternatívne prístupy k skúmanej téme, ale aj pre okamžité terapeutické zásahy. Zároveň slúži aj na všeobecné medzikultúrne (či aspoň medzištátne) porovnania výskytu istých javov v populácii. Z hľadiska optimálne zameranej terapie, ktorá by bola účinná v konkrétnych subkulturálnych špecifikách, sme však ešte od cieľa veľmi vzdialení.

Musíme ďalej napríklad zistiť, aké typy ľudí sa správajú rizikovejšie, prečo sa tak správajú, do akej miery si uvedomujú dôsledky svojho správania a za akých okolností sú

[1]Podrobnejšie vymedzenie a porovnanie s alternatívnymi paradigmami, z ktorého tu vychádzame, pozri in: [12].

ochotní zmeniť ho. Z vymenovaných faktorov je zrejmé, to, čo nás najviac zaujíma, je subjektívne prežívanie (či dokonca subjektívny svetonázor) ľudí. Teda to, ako vnímajú a opisujú svoj život, aký význam prikladajú jednotlivým udalostiam a v akom kultúrnom kontexte sa to celé odohráva. Navyše ľudia často opisujú mnohé javy a udalosti zo svojho života protirečivo a dobre kladenými otázkami môže výskumník sebe, ale aj im pomôcť ujasniť si danú situáciu (čo je už samo osebe určitou formou terapie). Tu už sme oboma nohami na pôde kvalitatívnej metodológie. Aj keď sa táto metodológia uplatňuje aj v postpozitivizme, dominantnú úlohu zohráva najmä v kritickej teórii a konštrukcionizme. V týchto dvoch paradigmách má rozmer nielen interaktívneho, ale aj dialogicko/-dialektického (kritická teória) a hermeneuticko/dialektického (konštrukcionizmus) použitia [2]. Kým v kritickej teórii ide o snahu výskumníka umožniť rozvinúť skúmanému myšlienky týkajúce sa spoločenských nerovnoprávností a možností ich odstránenia, v konštrukcionisticky vedenom dialógu sa vďaka interpretačným metódam skúmania napríklad protichodných, vzájomne si odporujúcich významov a sociálnych konštrukcií sveta, skúmaný aj skúmajúci dopracúvajú k ich ujasneniu a lepšiemu pochopeniu.

Vďaka tejto metodológií, uplatňovanej predovšetkým prostredníctvom individuálnych hĺbkových interview, ale aj skupinových rozhovorov, hrania rolí a iných techník, môžeme napríklad (spoločne s probantmi) odhaliť, že ich súčasné rizikové správanie pramení napríklad v tom, že boli vychovávaní v emočne veľmi chudobnom rodinnom prostredí alebo zažili veľké sklamanie vo vzťahoch s inými alebo že boli/sú vystavení tlaku nejakej skupiny, nútiacemu ich k istému spôsobu správania. Môžeme ňou zistiť napr. aj to, že vzhľadom na subjektívny význam, ktorý pripisuje človek nejakej situácii, môže sa správať pri výskyte nejakého javu súvisiaceho s ňou úplne odlišne od človeka, ktorý jej pripisuje iný význam. Inými slovami, zisťujeme, že *poznanie sociálneho sveta je* (minimálne v niektorých aspektoch) *ontologicky relatívne.*

Z hľadiska prevencie ide o zistenia mimoriadne dôležité, pričom z dotazníkových prieskumov by sme sa k nim sotva dopracovali. Navyše si opätovne treba uvedomiť, že už samotným rozhovorom si účastníci mnohé veci uvedomujú, ujasňujú, konštruujú a rekonštruujú, takže už aj výskum sa stáva pre nich terapeutickou záležitosťou.

2.3 Spôsob sprostredkovania výsledkov verejnosti ako terapia. Okrem odborných článkov a podujatí má vedec (výskumník) neraz úlohu sprostredkovať svoje výsledky a poznatky širšej laickej komunite. Vtedy sa jeho úloha neodškriepiteľne stáva preventívno-terapeutickou. Aj v tejto situácii prístup (na mysli tu máme priamy kontakt s účastníkmi) k účastníkom nejakého podujatia, resp. preventívneho programu závisí od toho, z akej vedeckej paradigmy vychádza, a môže byť diametrálne odlišný. Opäť uvažujme, že ide o nejaké riziko.

Explicitní (ale aj implicitní) zástancovia pozitivistickej línie vo všeobecnosti vystupujú v takýchto programoch zväčša ako autority, snažia sa (prednáškami a referátmi) sprostredkovať účastníkom čo najviac nových zistení zo svojej oblasti. (Napríklad aké druhy správania a prečo sú najviac a najmenej rizikové.) Vychádzajú z predpokladu, že tieto objektívne poznatky človek na racionálnej úrovni spracuje a vyhodnotí a podľa nich sa bude menej rizikovo správať.

Na rozdiel od nich zástancovia kritickej teórie vo všobecnosti stimulujú zúčastnených k tomu, aby získali vo vzájomných interaktívnych technikách náhľad na určitý problém, ale pritom sa ich snažia prostredníctvom kritickej analýzy socio-kultúrnych a historických podmienok aj doviesť do štádia, v ktorom by sa sami dopracovali k (ľavicovej) ideológii sveta. Nepôsobia teda len racionálnymi argumentami, ale do celého procesu zapájajú aj emočno-motivačné zložky. Predpokladajú pritom, že ak si účastníci pri aktívnom riešení problému osvoja nové presvedčenia, budú sa v zhode s nimi aj správať oveľa pravdepodobnejšie, než keď si len vypočujú racionálne zdôvodnenie želateľného správania. V našom prípade by mohlo ísť napríklad o snahu lektora priviesť účastníkov k tomu, aby sami vo vzájomnej diskusii prišli na to, že riziko je väčšie u utláčaných a marginalizovaných ľudí. Aby si uvedomili, že zmenou socio-kultúrno-ekonomických podmienok spoločnosti tak, aby bola spravodlivá pre všetkých, budú títo jedinci menej vystavení možnému riziku.

A napokon konštrukcionisti pôsobia vo všeobecnosti tiež prostredníctvom interaktívnych skupinových techník, ale najmä ako mediátori. Znamená to, že čo najviac stimulujú skupinu k tomu, aby sama nachádzala rôzne riešenia, konštruovala a rekonštruovala významy a pod., pričom do procesu nevnášajú zámerne žiadnu ideológiu, žiadne ontologické presvedčenie o tom, ako by mala vyzerať spravodlivá spoločnosť. Aj oni vychádzajú z predpokladu, že interaktívnym konštruovaním významov, do ktorého sú zapojené všetky zložky osobnosti, si účastníci vytvoria adekvátnejší (aj keď nie dokonalý a vzhľadom na špecifiká situácie dynamicky sa meniaci) pohľad na problém, ktorý zakomponujú aj do svojho budúceho správania. V našom príklade môže ísť povedzme o rekonštrukciu rizika a jeho možnú redukciu v špecifických subkultúrnych podmienkach, o rekonštrukciu zodpovednosti vo vzťahu k sebe, druhým, svetu, o rekonštrukciu pojmu dôvery a pod. Interaktívna konštrukcia významu uvedených pojmov v rôznych (odlišne modelovaných) situáciách pripraví účastníkov na budúce možné situácie, a to lepšie než racionálne názory a argumenty prednášajúceho lektora o tom, ako sa treba správať.

3. Záver. V príspevku sme sa snažili poukázať na to, že vzájomné vzťahy medzi filozofiou a psychológiou sa dajú hodnotiť veľmi rozdielne. Môžeme odmietnuť celú terapeutickú koncepciu poznávania a v izolácii skúmať rôzne akademické otázky. Vtedy bude spoločný prienik medzi týmito (ale aj inými) vednými disciplínami minimálny. Môžeme túto koncepciu však aj prijať a potom sa vzájomné styčné plochy začnú rozširovať. Podobne ak posudzujeme naše štyri paradigmy z čisto ontologického a/alebo epistemologického hľadiska, ťažko medzi nimi nájdeme styčné body. Ak ich však posudzujeme z hľadiska ich terapeutického efektu, vidíme, že tu môže každá prispieť svojím dielom. Ďalšou otázkou je, či môžu z hľadiska terapie konvergovať k tomu istému cieľu, alebo naopak budú svojou divergenciou pôsobiť schizoidne. Domnievame sa, že odpoveď spočíva v stanovení priorít terapie toho-ktorého spoločenského javu a v umení konsenzu a kompromisu. Z krátkodobého aj dlhodobého hľadiska sa zrejme tieto paradigmy budú rozchádzať. Je to (zatiaľ) dané tým, že z krátkodobého hľadiska bude každá paradigma vychádzať zo svojej epistemologickej tradície (v zmysle svojho vlastného prístupu k svetu) a z dlhodobého hľadiska bude každá smerovať k svojej

ontologickej tradícii (v zmysle pripisovania rôznej miery objektivity skúmaným javom). Na ceste k svojim vlastným horizontom by sa však mohli niektoré ich ciele (priority) ukázať ako spoločné. Myslíme tým, že 1. nahromadením určitých vedomostí, 2. určitou (nie však radikálnou) zmenou socio-kultúrno-ekonomických podmienok a 3. intersubjektívnou zmenou učitých významov pripisovaných relevantným javom a udalostiam môže dôjsť k zlepšeniu (v zmysle účelnejšieho, nie nevyhnutne objektívne dokonalejšieho riešenia) súčasného statu quo. To by malo byť v konečnom dôsledku terapeutickým kritériom funkčnosti jednotlivých paradigiem. Je to málo, alebo veľa? Málo pre tých, ktorí uvažujú v pojmoch idealistických ideológií, ale aj pre tých, ktorých snahou je odkryť pravdivú "objektívnu" realitu. Z praktického hľadiska môže však takáto neustála dynamická zmena vo všetkých troch spomenutých oblastiach viesť k napĺňaniu sledovaných a želateľných terapeutických cieľov.

LITERATÚRA

[1] POLKINGHORNE, D. E.: Postmodern Epistemology of Practice. In: S. Kvale (Ed.): Psychology and Postmodernism. London, Sage Publication 1992, s. 146-165.

[2] GUBA, E. G., LINCOLN, I. S.: Competing Paradigms In Qualitative Research. In: Denzin, N. K., Lincoln, Y. S. (Eds.): The Landscape of Qualitative Research. Theories and Issues. Thousand Oaks, Sage Publications 1998, s. 195-220.

[3] HUSSERL, E.: Karteziánské meditace. Praha, Svoboda-Libertas 1993.

[4] HUSSERL, E.: Krize evropských věd a transcendentální fenomenologie. Úvod do fenomenologické filosofie. Praha, Academia 1996.

[5] GIORGI, A.: Phenomenological Psychology. In: Smith, J. A., Harré, R., Langenhove, L. V. (Eds.): Rethinking Psychology. London, Sage Publications 1995, s. 24-42.

[6] HEIDEGGER, M.: Phenomenology and Fundamental Ontology: The Disclosure of Meaning. In: Mueller-Vollmer, K. (Ed.): The Hermeneutics Reader. London, Basil Blackwell 1986, s. 214-240.

[7] GADAMER, H. G.: Problém dějinného vědomí. Praha, Filozofia, nakladateľstvo FÚ AV ČR 1994.

[8] LANGENHOVE, L. V.: The Theoretical Foundations of Experimental Psychology and Its Alternatives. In: Smith, J. A., Harré, R., Langenhove, L. V. (Eds.): Rethinking Psychology. London, Sage Publications 1995, s. 10-23.

[9] RICHARDSON, F. C., FOWERS, B. J.: Critical Theory, Postmodernism, and Hermeneutics: Insights for Critical Psychology. In: Fox, D., Prilleltensky I. (Eds.): Critical Psychology. An Introduction. London, Sage 1997, s. 265-283.

[10] KODDER, L. H., FINE, M: Qualitative Inquiry in Psychology: A Radical Tradition. In: Fox, D., Prilleltensky I. (Eds.): Critical Psychology. An Introduction. London, Sage 1997, s. 34-50.

[11] SCHWANDT, T. A.: Constructivist, Interpretivist Approaches to Human Inquiry. In: Denzin, N. K., Lincoln, Y. S. (Eds.): The Landscape of Qualitative Research. Thousand Oaks, Sage 1998, s. 221-259.
[12] SMITH, J. A., HARRÉ, R., LANGENHOVE, L. V.: Introduction. In: Smith, J. A., Harré, R., Langenhove, L. V. (Eds.): Rethinking Psychology. London, Sage Publications 1995, s. 1-9.

Príspevok vznikol v rámci grantového projektu VEGA 2/4037/97.

Miroslav Popper, CSc.
Kabinet výskumu sociálnej
a biologickej komunikácie SAV
Dúbravská cesta 9
813 64 Bratislava
SR